

KÜLTÜREL MİRASTA HALET ÇAMBEL AÇILIMI: GEÇMİŞE GELECEK YARATMAK

FEATURING HALET ÇAMBEL IN THE MANAGEMENT OF CULTURAL HERITAGE TO SECURE A FUTURE TO THE PAST

Yayın Kurulu

Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi'nin bu sayısı, tarihhöncesi yerleşimlerin açık hava müzesi olarak düzenlenmesini irdelemektedir. Dosya içeriğinden de görüleceği gibi, ülkemizde şimdiye kadar gözardı edilmiş olan bu konu, son birkaç yıl içinde önemli bir ivme kazanmış ve uygulamaya yönelik kapsamlı projeler başlamıştır. Ülkemizde kültür varlıklarının korunması, topluma kazandırılması ve gelecek kuşaklara aktarılmasıyla ilgili çalışmalar kuşkusuz yalnızca tarihhöncesiyle sınırlı değildir. Günümüzde hemen her döneme ait kazı yeri, kentsel doku, kültürel çevre ya da tekil yapı ölçeğindeki kültürel mirasın korunması için, akademisyenler kadar sivil toplum örgütleri ve resmi kurumlarda da giderek daha fazla duyarlılık gelişmekte ve daha şimdiden çok başarılı uygulamalar ortaya çıkmaktadır. Kuşkusuz bu, ileriye dönük olarak hepimizi sevindiren bir gelişmedir. Geriye dönüp baktığımızda, bundan 50-60 yıl öncesinde kültür varlıklarının ve özellikle arkeolojik buluntu yerlerinin yerinde korunması konusunda bir beklenti yoktu; hele konu tarihhöncesi gibi anıtsal kalıntıların olmadığı ya da ulaşımı güç yerlerdeki kalıntılar olduğunda, bunların yerinde korunması yalnızca gereksiz değil, olanaksız da görülmekteydi. Kuşkusuz bu durum yalnızca ülkemizin eksikliği değildi; o yıllarda kültürel miras yönetimi konusunda deneyim sahibi ülkelerde de bu konuya kuşkuyla bakılmakta, yalnızca büyük merkezlere yakın, ulaşım kolaylığı olan yerlerde deneysel nitelikte projeler

yapılmaktaydı. Başka bir deyişle, o yıllarda bütüncül değil, tekil bir yaklaşım vardı ve bu da bir sistemin parçası olmaktan çok, rastlantısal seçimlere dayanmaktaydı.

Halet Çambel'in 1950'li yılların ilk yarısında başlatmış olduğu "Karatepe-Aslantaş Arkeolojik Araştırması", bunun ardından 1960'lı yıllardaki Çukurova Bölge Planlama ile "Adana Tarihi Kent Dokusu ve Arkeolojik Kalıntıların Belgelemesi" ve hatta 1967 yılı "Keban Projesi" girişimleri, çağının çok ötesinde, değerini ancak bugün anlayabildiğimiz ilksel girişimlerdir. Burada sözünü ettiğimiz üç projenin uygulama tarihlerine baktığımızda, kültürel miras konusunda en iddialı ülkelerin, UNESCO, ICOMOS gibi kurumların bile henüz bu konuya kuramsal olarak yaklaşmadıkları bir döneme denk geldiğini görürüz. Her ne kadar Prof.Dr. Halet Çambel, TÜBA-KED'in bu sayısına "Karatepe-Aslantaş Açık Hava Müzesi Çok Yönlü Bir Proje" başlıklı bir yazıyla katılmış ise de, söz konusu yazının Halet Çambel'in bu konuda yapmış olduğu önderliğini, ufuk açıcılığını yansıtmayacak bir alçakgönüllülükle yazılmış olduğunu görürüz. Bu alçakgönüllülüğü en azından Karatepe-Aslantaş Projesi'ne yapılmış bir haksızlık olarak saydığımızdan, konuyu farklı bir açıdan irdelemeyi görev bildik.

Halet Çambel'in projeleri, en genel anlamıyla, geçmişten günümüze aktarılabilenlerin gelecekte de

var olabilmelerini sağlayacak en gerçekçi yolun arayışı olarak özetlenebilir. Bu her şeyden önce akılcı bir kurguyu yansıtır. Geçmişten kalan izler günümüz için yabancıdır, günümüz yaşamının olağan bir parçası değildir. Bu nedenle akademisyenler bunları korumak ya da varlıklarını şu ya da bu şekilde geleceğe aktarabilmek için çeşitli yol arayışlarına girmişler. Bulunan çözümlerin çoğu da, toplumun günümüzdeki gereksinmeleriyle örtüşürülemediğinden “zorlama” olarak kalmış, akademisyenler ortadan çekildiğinde kültür varlıkları da yok olup gitmiştir. Günümüzde özellikle gelişmiş ülkelerde kabul edilen temel ilke, kültür varlıkları ile günümüz yaşamını uzlaşmaz karşıtlar olmaktan çıkartıp, bütünleştirmektir. Başka bir deyişle akılcı bir planlamayla, geçmişten kalan izlerin günümüzde yaşayan toplulukların düşünsel ve ekonomik yaşamına katkıda bulunabilmesinin sağlanması ve bunu geçmişe ait kalıntıları deforme etmeden, “disneyland”e çevirmeden gerçekleştirilebilir. Bu ilke günümüzde bütün gelişmiş toplumların temel yaklaşımıdır ve artık sıradan bir uygulama haline gelmiştir. Halet Çambel ise bugün bize çok sıradan gelen bu yaklaşımı daha 1950’li yıllarda gündemine kendi aklıyla taşımış ve bunun da ötesine geçerek uygulamıştır. Aşağıda kısaca değineceğimiz uygulamalar, Halet Çambel’in bu işleri yaptığı 1950’li yıllarda öylesine sıradışıydı ki, hemen herkes bunları Halet Hoca’nın bir tuhaflığı, aykırı davranışı olarak görmekteydi. Bu nedenle bu öncü çalışmayı, kültür mirası konusunda nereden nereye geldiğimiz doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için, bazı örneklerle açmakta yarar vardır.

Halet Çambel’in vermiş olduğu ilk karar, Karatepe-Aslantaş ören yerindeki kalıntıların yalnızca bilimsel yayınlara konu olmakla yetinilmeyecek kadar önemli olduğudur. Çambel bunların seçilerek korunmuş ya da bir yere taşınmış tek bir heykel, kabartma ya da yazıt olarak gelecek kuşaklara aktarımının, söz konusu buluntu yerinin önemini ve niteliğini yansıtmakta yetersiz kalacağını düşünmüştür. Kalıntılar sıradışı güzellikte bir doğal çevre ortamının parçasıydı; Karatepe’nin eteğinden geçen Ceyhan, çevredeki dağlar, Karatepe’nin görüntüsünü tamamlayan uzak Torosların Düldül Dağı, çam ormanı, ırmağın karşısındaki Domuztepe ören yeri ve bunun arkasındaki plato ve bunların hepsinin ötesinde o bölgenin insan yaşamı... Öyle bir yaşam ki, yüzyılların geleneğini, el sanatları, becerileri, kullandıkları

rı dil, deyimler, fıkralar ve tüm yaşam biçimiyle yansıtan bir kültürel çevre. Karatepe-Aslantaş ören yerinden, bu en önemlidir diye seçilecek hangi kabartmayı alırsanız alın, bunu kendi doğal ve kültürel çevresinden kopartıp bir müze ortamına soktuğunuzda, bu Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nde uzmanlar dışında herkesin önünden bakmadan geçtiği görkemli Kargamış kabartmaları kadar bile etki yapmazdı. Bu nedenle Halet Çambel, kalıntıların doğal çevre içinde onarılarak yerinde (*in situ*) korunmasını öngörmüştür (Çambel 1993). Bu kararın olmazsa olmaz eklentisi ise, ören yeriy-le bütünleşmiş doğal çevrenin ve özellikle ormanın varlığını bozulmadan sürdürmesi olmuştur. Bu, Türkiye’nin olağan koşulları içinde sürdürülmesi neredeyse olanaksız olan bir karardır. Burada Çambel, ikinci önemli kararı vermiştir. Ören yerinin de, ormanın da korunması, o bölgede yaşayan köylülerin ancak içtenlikle sahiplenmesiyle sağlanabilir.

Halet Çambel, zoru başarmıştır; yolun, ustanın, malzemenin bulunmadığı bir ortamda Türkiye’nin ilk çıplak beton uygulaması olarak ün yapan koruma çatılarını, Nail Çakırhan ile birlikte gerçekleştirmiştir. Orman örtüsünü bozmadan, ormanın içinde tek bir ağacı bile kesmeden kazı evini yapmıştır. Onbinlerce kırık dökük bazalt parçasını yamaçlardan, dere yataklarından toplamış, bunların arasında birbirlerine uyanları bularak eksik heykelleri, kabartmaları tamamlamak için 30 yıla yakın bir süre inanılmaz bir uğraş vermiş, bugün herkesin hayranlıkla seyrettiği Karatepe, bir bütün olarak ortaya çıkmıştır (Çambel ve Özyar 2003). Halet Çambel korumanın ancak Karatepe’nin milli park statüsüne geçmesiyle sağlanabileceğini öngörmüştür. Her ne kadar Yozgat Çamlığı milli park olarak tanımlanmışsa da, o yıllar daha Türkiye’de doğal alanların milli parka dönüşümünün kurumsallaşmadığı bir dönemdir. Çambel, bütün devlet kurumlarıyla uğraşarak Türkiye’de bir ilki, ilk kapsamlı ve çok yönlü bir milli park oluşumunu sağlamış, ormanı korumuştur. Bu model, diğer bölgeler için de bir örnek olmuştur. Yalnızca dokuma, el işleri gibi yok olmakta olan somut kültür varlıklarına değil, değeri ancak günümüzde anlaşılan ve gündemimize son birkaç yıl içinde giren “Somut Olmayan Kültür Varlıkları”na da (*Intangible Heritage*) eğilmiş, söylenceleri, öyküleri, deyimleri (Türkmenoğlu 2008), fıkraları toplamış (Çambel 2006), bunları yaşatmak için elinden geleni yapmış, yayımlanmasını sağlamıştır. Bütün

bunlar, özellikle o yılların koşullarına bakıldığında, nasıl gerçekleştirdiğini anlamamızın zor olduğu, Halet Çambel'in özveri, direnç, inat ve daha doğrusu "yapılamazı kabul etmemesi"nin bir sonucudur. Bugün hemen herkes, Halet Çambel Karatepe başarı öyküsünü gözle gördüğümüz, elle tutabildiğimiz bu sonuçlara bağlamaktadır. Ancak kanımızca bunlardan çok daha önemli olan, Çambel'in planlamaya bütüncül yaklaşımıdır. Bu gerçekten çağının çok ötesinde çığır açıcı bir yaklaşımdır. Her ne kadar bu yazının konusu değilse de, Çambel'in bu özelliği 1964–1966 yılları arasında sürdürdüğü Çukurova Bölge Planlama ve Adana Tarihi Kent Belgeleme Projelerinde de karşımıza çıkacaktır. Eğer son 40 yıl içinde Türkiye'de baraj bölgelerinde kurtarma kazıları yapılabilmiş ise, bu Halet Çambel'in Kemal Kurdaş'la beraber mimarı olduğu "Keban Projesi" sayesinde.

1950'li yıllarda Karatepe'nin çevresindeki köyler ve özellikle ören yerine en yakın olan Kızıusufly Köyü, ormancılıkla geçinen fakir köylerdir. Köylerin büyük bir kısmında okul olmadığı gibi, köylülerin günümüzde geçerli olacak hiçbir alanda ustalığı, becerisi yoktur. Buna karşılık kilim dokuma, tahta işçiliği gibi alanlarda köylüler geleneksel beceri ve ustalıklarını korumaktadır. Halet Çambel bu iki gerçeğin üzerine gitmiştir; bunun çözümünün uzun erimli, soluklu ve gerçekçi bir planlamaya bağlı olduğunu görmüş, yol haritasını buna göre çizmiştir. Planlamanın temeli eğitimidir; okuma yazmanın bilinmediği, okulun olmadığı ve hiçbir öğretmenin dağbaşında yolu, ulaşımı olmayan köye gitmek istemediği bir yerde, Milli Eğitim Bakanlığı'nın gerçekleştiremediği işe soyunmuştur. Ders vermeyi kendi üstlenmiştir, arkadaşlarını yardıma çağırmıştır, köylünün okuryazar olmasını sağlamış, sağlık hizmetlerinin gitmediği yöreye ilkyardım istasyonu kurmanın yanı sıra, İstanbul Üniversitesi'nin Eczacılık Bölümü'nden bedava ilaç temin edip hasta ve yara, bere, yanık, yılan sokması gibi nedenlerle gelenlerin bakımını da bizzat üstlenmiştir.

Meslek sahibi olsunlar diye kurslar açmış, marangozluk ve demircilik öğretmiştir. Bu eğitimi vermesi için vilayet kanalıyla teknik eleman getirir. Ancak elemanlar köyde kalmak istemediklerinden çeşitli bahanelerle işi bırakıp gitme eğilimindedir. Onlarla pazarlığa oturur. Vilayetten gelen elemanların amacı Almanya'ya usta işçi olarak gitmektir. Halet

Hanım "Almanca biliyor musunuz" der, "bilmiyorsanız Almanya'ya gidemezsiniz". Pazarlık, Halet Çambel'in kurs hocalarına Almanca ders vermesi, kurs hocalarının da köyde kalıp köylüyü eğitmesi ile sonuçlanır. Köyün geleneğinden gelen ancak niteliğini yitirmiş olan dokumacılığı, kaliteli üretimle köylünün ihtiyacı olan ekonomik kazanımın sağlanabileceği öngörüsüyle ele almıştır. Köy, uzun yıllardır geleneksel kök boyayı unutmuştur. Yaşlılarla konuşarak bitkilerden kök boyayı elde etme yollarına dair kısıtlı halindeki son bilgileri toplamıştır. İlk olarak iki renk elde edilmiştir; ancak bunları kullanarak dokuma yapılması için köydeki kadınları ikna etmek beklenmeden bir güçlük olmuştur. İlk başta yalnızca bir kadın bunu kabul eder, kadın kilim dokur, Halet Çambel köylüğü teşvik etmek için değerinin üzerinde kilimleri satın alır, kadın dokur, Çambel satın alır, aldıklarını eşe dosta dağıtır; bunlar kimsenin beklemediği kadar nitelikli, güzel kilimlerdir. Talep oluşur, talep oluştuğu başka kadınlar da kök boya kullanmaya başlarlar. Yeni kök boya renkleri ortaya çıkar ve 1970'lere gelindiğinde "Karatepe kilimi" bir marka gibi ün yapar, pazara açılır. Kuşkusuz buradaki beklenmedik gelişme, Karatepe kilimlerine olan talepteki olağanüstü artışı, köy kadınlarının kök boya kullanarak karşılamadaki yetersizlik ve dolayısıyla yeniden bazılarının sentetik boyaya dönmeleri olmuştur.

Orman köyüdür, hayvanları keçidir, keçi ormana zarar vermektedir. Başka yerlerde olduğu gibi köylünün ormana girmesini yasaklamanın kalıcı bir çözüm olmadığını bilen Halet Çambel, köylüyü keçi yerine koyun beslemeye ikna eder. Köylü koyuna nasıl bakılacağını bile bilmemektedir, bunu öğretir. Demirci atölyesi kurar, köyden marangoz, demirci yetişmesini sağlar. Köyün ahşap işçiliğini, ormana zarar vermeyecek bir endüstriye dönüşecek şekilde yönlendirir, tahta kaşık, süs eşyaları gibi özgün ve nitelikli ürünlerin yapılıp satılmasını sağlar. Köylü sahipsizdir, Halet Çambel kişiliğini ve akademisyen kimliğini kullanarak devletin olanaklarının doğru bir şekilde oraya gelmesi için çaba gösterir, okulların yapımı, köye su ve yol gelmesi, Aslantaş Milli Parkı, dinlenme tesisleri başta olmak üzere, sadece Kızıusufly Köyü'nün değil, çevredeki bütün köylerin eli-kolu olmayı üstlenir, devletin yapması gerekli olup yapmadıklarını sağlar. Köyün ve kazı yerinin iletişimi için telefon şebekesinin kurulması gerekir. Bunun gerçekleşmesi için devletin önkoşulu, orada

bir PTT şubesinin açılması ve bunun işletmesini sürdürecektir bir görevlinin bulunmasıdır; bu da o günkü koşullarda olası değildir. Bir PTT şubesi kurar, oraya köyden birini oturtur. O zamanki sisteme göre bu tür şubelerdeki memurun ücreti yapılan işten alınan prime bağlıdır. Karatepe'nin ise böyle bir iş hacmi yoktur. Sistemin yürümesi için Çambel, bloklar halinde posta pulunu kendi satın alır, bir kış boyunca İstanbul'da herkese posta pulu dağıtarak şubenin yaşamasını sağlar. Tüm bunlardan dolayı bölge halkı için Halet Çambel "Halet Abla"dır (Küçük 2010).

Halet Çambel'in kurgusu, kültür varlıklarının toplulardan kopuk nesnelere olmadığı, gerçekçi çözümün bütüncül bir yaklaşım, planlamayla sağlanabileceği esasına dayanır. Bu yaklaşımı uygulamanın çok farklı modelleri olabilir. Halet Çambel, bölgenin ve günün koşullarına uygun en gerçekçi ve aynı zamanda akılcı çözümleri geliştirmiş ve

uygulamıştır. Karatepe-Aslantaş Açık Hava Müzesi, bu müzeyle bütünleşen milli park gibi çeşitli birimlerle birlikte bir bütündür. Dergide ele aldığımız tüm uygulama örnekleri, Halet Çambel'in bu modelinden esinlenen çalışmalarıdır. Arada bir tek fark vardır, o da günümüzde bu tür uygulamaları yapmak için gerekli olan koşulların, 1950'li yıllara göre çok daha rahat olduğudur. Artık hemen her yere giden bir yol, dağları bayırları gezme hevesinde olan kalabalıklar, teknik araç gereç ve daha da önemlisi kazı ekiplerinin elinde bu iş için harcayacak ödenek bulunmaktadır. Söz konusu projeler Halet Çambel'in öngörüsünü günümüze taşımış, gerçekleştirmiştir; eksik kalan ise, Halet Çambel'in 1950'lerde yapmış olduğu gibi, daha da ileriye giderek yeni yaklaşımların geliştirilememesidir. Eğer bu gerçekleştirilebilirse, geçmişten günümüze kalanlara bir gelecek sağlayabiliriz.

KAYNAKLAR

Çambel, H., 1993.

"Das Freilichtmuseum von Karatepe-Aslantaş", *Istanbul Mitteilungen* 43: 495-509.

Çambel, H., (der.), 2006.

Karatepe Fikraları. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Çambel, H. ve A. Özyar, 2003.

Karatepe-Aslantaş Azatiwataya Die Bildwerke. Philipp von Zabern.

Küçük, İ., 2010.

Halet Abla Destanı. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Türkmenoğlu, A., 2008.

Çukurova Kadirli Dağkolu Türkmen Ağzı Sözlüğü. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.